

АВСТРИЙСЬКИЙ ПРОТОТИП РОТОНДИ СВЯТОГО МИКОЛАЯ У ПЕРЕМИШЛІ

Розширюючи та поглиблюючи дослідження про початки Перемишля, медієвісти змушені зважати на факт української (руської) присутності в місті. Проте сам цілком очевидний та безперечний, він став своєрідним “каменем спотикання” для польської науки, щоби́льше, – зовсім штучно перетворений на її явну суттєву проблему. Одним із методів розв’язання цієї “проблеми” стало приміщення, замовчування, а навіть послідовне ігнорування у польській науковій практиці українського аспекту перемишльської минувшини. На прикладах цілеспрямованого використання цієї “методики” загострив увагу Володимир Александрович, який розлогим критичним оглядом відгукнувся на появу третього тому серії “*Origines Polonorum*”, автори якого підсумували дотеперішні результати досліджень ранньосередньовічного періоду розвитку міста над Сяном¹. Немало підстав для різномірної критики дали, зокрема, й історично-архітектурні інтерпретації залишків фундаментів храму-ротонди, виявлених при археологічних пошуках під пресвітерією латинської катедрі святого Миколая у 1961–1962 рр.² Їх повторні дослідження упродовж 1996–1998 рр. розкрили внутрішнє фундаментне кільце – опору підбанної колонади (рис. 1)³. Ретельна та уважна до деталей публікація В. Александровича позбавляє потреби вдаватися до широкого аналізу літератури цієї пам’ятки, що так само вже доводилося робити і в давнішому опублікованому власному тексті⁴. Тому, перш ніж розкрити по-суті задекларовану в заголовку тему, варто перерахувати тільки основні проблемні питання, що стосуються ротонди святого Миколая, відкликаючись при цьому до праці колеги.

Як відзначав В. Александрович, польські автори використовують Миколаївську ротонду своєрідним “матеріальним підтвердженням” істотної присутності у Перемишлі польськокатолицького елемента. Для більшої переконливості стверджується, що ця святиня, нібито, “pełniła rolę kościoła parafialnego,

¹ Александрович В. “Przemyśl wczesnośredniowieczny”: “труднощі” польської історії та археології на тлі “успіхів” у “zacieraniu ukraińskich śladów”. *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (*Origines Polonorum*. – Т. 3). – Warszawa, 2010. 482 s., il. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 315–340.

² Frazik J. T. Relikty rotundy pod prezbiterium katedry przemyskiej w świetle dotych-

czasowych badań *Biuletyn Historii Sztuki*. Warszawa, 1962. R. 24, nr 1. S. 222–225.

³ Pianowski Z., Proksa M. Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu po badaniach archeologiczno-architektonicznych w latach 1996–1998. *Przemyśl*, 1998. 90 s. + 15 il.

⁴ Дуба Ю. Архітектура ротонди св. Миколая в Перемишлі *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 6. Дрогобич, 2002. С. 66–79.

⁵ *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / Redakcja naukowa Ewa Sosnowska (*Origines Polonorum*. Т. 3). Warszawa, 2010. S. 167.

а także biskupiego”⁵, навіть незважаючи на те, що жодне з цих фактичних визнань не має під собою реальних задокументованих підстав⁶. Щобільше, фактом утвердження католицизму на місцевому ґрунті, начебто, повинна слугувати й сама присвята храму на честь святого Миколая “uznawanego w Europie Zachodniej za patrona przede wszystkim kopców”⁷, хоча патронування над купцями на православному Сході за святим визнавалося ніяк не менше”⁸, чого польським авторам зауважити не випало нагоди. Немало розходиться із дійсністю і твердження “brak jest tego typu założeń w budownictwie Rusi Kijowskiej i w krajach południowych”, на підставі якої робиться висновок, “że inspiracji dla powstania budowli przemyskiej należy poszukiwać w kręgu architektury zachodniej”⁹. Уже доводилося спростовувати подібні твердження, адже “сумарна кількість українських храмів ротонд другої половини Х – першої половини XIV ст. є співмірною із чисельністю ротонд у сусідніх центральноєвропейських країнах”¹⁰. Натяком на західне походження подана уживана в тексті характеристика Миколаївського храму як романської ротонди чи романського костелика, хоча романська білокам’яна техніка характерна не лише для галицької будівельної традиції, а й так само спорідненої із нею далекої владимиристо-суздальської. Цей факт добачають і самі автори, вказуючи (не без підказки українських публікацій) на “związek warsztatowy” Миколаївської ротонди з “realizatorami kościoła (sic!) katedralnego w Kryłosie pod Haliczem”¹¹. У цій фразі, що підкреслив В. Александрович, крилоський храм названо костьолом¹². Відтак, далеко не кожен читач зможе ототожнити його з білокам’яним собором Успіння Богородиці, згаданим уперше в літописі під 1187 р. як місце поховання галицького князя Ярослава Осмомисла¹³. На такий спосіб, свідомо чи несвідомо, затушовується не тільки зазначений “związek warsztatowy” перемишльської Миколаївської ротонди із західноукраїнською архітектурно-будівельною традицією, романською за своєю суттю та родоводом, а й сама належність до неї.

Пропонуючи ті чи інші “докази” гаданого первісного католицького призначення перемишльської Миколаївської ротонди, їхні автори незмінно оминають декілька незручних запитань, артикульованих у цитованій критичній публікації В. Александровича¹⁴. Чому “за такої інтерпретації середмістя княжої столиці... позбавлене церкви”? І “чим пояснити нібито визнану передачу його католикам згідно з документом князя Лева”? Роздумуючи над відповідями, В. Александрович прийняв і розвинув аргументацію Ігоря Мицька про причини появи грамоти, яка засвідчувала, що князь Лев продав війтівство та кам’яну церкву святого Миколая у Перемишлі¹⁵. Грамота дійшла до нас винятково в обляті, яку 3 січня 1470 р. перемишльський війт Миколай Баліцкі вніс до книги перемишльського лавничого суду¹⁶. Однак, як звернув увагу І. Мицько, Миколаївський храм не міг бути проданий війтові за часів князя Лева, бо у другій половині XIV ст. він все ще належав українській громаді. Цей факт недвозначно засвідчує датована 8 вересня 1363 р. грамота, за якою піп Яків передав свою дідичну землю у селі Негрибка неподалік від Перемишля “храмові святого Миколая під перемишльською горою”. Відтак, на думку І. Мицька,

⁶ Александрович В. “Przemyśl wczesnośredniowieczny”... С. 324–325, 328.

⁷ Przemyśl wczesnośredniowieczny... С. 72–73.

⁸ Александрович В. “Przemyśl wczesnośre-

dniowieczny”... С. 330.

⁹ Przemyśl wczesnośredniowieczny... С. 152.

¹⁰ ДИБА Ю. Українські храми ротонди Х – першої половини XIV століть. Львів, 2005. С. 52.

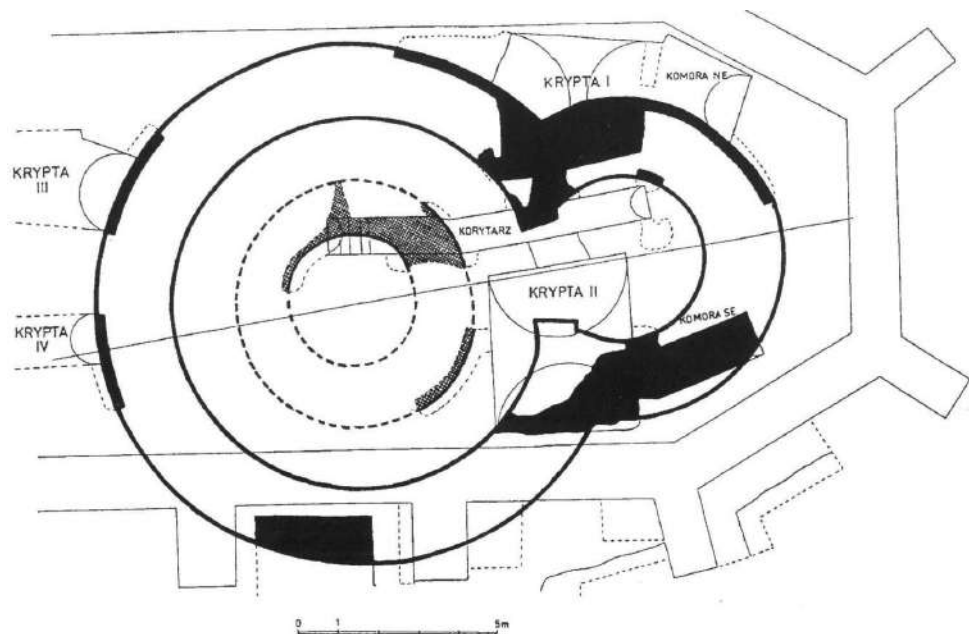


Рис. 1. Ротонда св. Миколая у Перемишлі. План фундаментів за розкопками 1998 р. (за З. П'яновським та М. Проксою, рис. К. Мусяла)

війт М. Баліцкі дійсно міг подати оригінальну грамоту князя Лева, де йшлося, однак, лише про продаж війтівства, а до тексту обляти внесли відсутні в оригіналі слова "і храм мурований святого Миколая", або ж облятували вже сфальшовану грамоту з цим додатком¹⁷. У контексті таких міркувань цілком природним видається твердження про перехід ротонди святого Миколая до католиків щойно з початком 1390-х років¹⁸.

Полемізуючи з авторами підсумовуючого тому "Przemyśl wczesnośredniowieczny", В. Александрович згадав також ігноровані у новітній літературі енколпіони, віднайдені при Миколаївській ротонді, та її спорудження із залученням візантійської системи мір – візантійської стопи¹⁹. Згадка про мірничу систему ротонди (рис. 2) повертає до моєї, уже цитованої публікації, серед архітектурних висновків якої фігурує вказівка про аналогії храмів-ротонд із внутрішнім кільцем опор (датованих XII–XIII ст.) саме на

¹¹ Przemyśl wczesnośredniowieczny... S. 152.

¹² Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny" ... С. 330.

¹³ Ипатьевская летопись Полное собрание русских летописей. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 656.

¹⁴ Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny" ... С. 331.

¹⁵ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 139–145. № 3.

¹⁶ Там само. С. 832. № 29.

¹⁷ Мицько І. Рецензія на книгу: Олег Куп-

чинський. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1283 с. Здано до друку 5 жовтня 2004 року Старосамбірщина. Т. 4. Старий Самбір, 2008. С. 170–172; Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny" ... С. 33.

¹⁸ Krochmal J., Kiryk F. Stosunki wyznaniowe (1375–1500) Dzieje Przemyśla. Т. 2 (1340–1772): U schyłku średniowiecza, cz. 1. Przemyśl, 2004. S. 158–159, 160.

¹⁹ Александрович В. "Przemyśl wczesnośredniowieczny" ... С. 331.

руських теренах. Відзначалися також значні розміри перемишльського храму, які відрізняють його від ротонд столичного Кракова та й усієї Польщі²⁰. Обидва зауваження не дають жодних підстав, аби пов'язати перемишльську ротонду святого Миколая із якоюсь локальною архітектурною традицією тогочасної Польщі.

Цю “прогалину” польські автори зазвичай схильні заповнювати широкими загальними екскурсами до історії європейської, насамперед, архітектури центричних храмів. Прикладом можуть, зокрема, слугувати новіші праці Міхала Прокса, присвячені перемишльській Миколаївській ротонді²¹. У переліку далеких аналогій наведено римські та близькосхідні, зокрема єрусалимські, храми. Автор також згадує такі відомі пам'ятки, як палацову церкву святих Сергія та Вакха у Константинополі, сан Вітале у Равенні, округлу церкву в Преславі та низку вірменських й грузинських центричних храмів. Запропонований метод не здатний висвітлити джерел походження архітектури перемишльської ротонди з внутрішньою підбанняю колонадою хоча б тому, що не спирається на реалії самої будівлі й М. Прокса демонстративно послідовно ігнорує загальноновідомі найближчі волинський (Михайлівська ротонда у Володимирі, перша половина XIII ст.)²² та галицький (ротонда в Олешках зламу XII–XIII ст.)²³ аналогії. Не згадано й Київську ротонду X ст.²⁴, архітектурна інтерпретацію плану якої не отримала фахової критики чи заперечень. При цьому М. Прокса мав би бути знайомий із зазначеними пам'ятками, оскільки відкликається до моєї публікації, де їх наведено²⁵.

Відзначені спроби ігнорування галицького та волинського історичного й архітектурно-технологічного контексту в польських міркуваннях стосовно перемишльської ротонди аж ніяк не дають підстав, аби пов'язати цю самотню пам'ятку неодмінно зі знаними короткотривалими польськими епізодами ранньої перемишльської історії. Питомо польська архітектурна традиція не спроможна запропонувати жодного подібного за масштабами чи білокам'яною технологією прототипу, який могли би взяти за взірць майстри перемишльського храму-ротонди святого Миколая із внутрішньою підбанняю колонадою. Польські дослідники незмінно ігнорують цей вимовний факт, тому

²⁰ Діба Ю. Архітектура ротонди... С. 69–70.

²¹ Proksa M. Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu jako przykład kościoła centralnego z dookólnym ambitem *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej*. Seria: Budownictwo i inżynieria środowiska. Zesz. 44(242). Rzeszów, 2007. S. 35–47; *Ejusdem*. Jeszcze o dalekich analogiach do rotundy św. Mikołaja w Przemyślu *Czasopismo Inżynierii Lądowej, Środowiska i Architektury*. T. 31, zesz. 61. Rzeszów, 2014. Nr 1. S. 201–224.

²² Карзер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире Волынском *Ученые записки Ленинградского ордена Ленина Госуниверситета им. Жданова*. № 252. Серия исторических наук. Вып. 29. Ленинград, 1958. С. 22–33; Діба Ю. Архітектура ротонди св. Михайла Великого у Володимирі *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник*. Вип. 9: Матеріали IX міжнародної наукової конференції,

м. Луцьк, 31 жовтня – 1 листопада 2002 року. Луцьк, 2002. С. 60–64. В. Александрович співвідніс ротонду з будівельною активністю на місцевому ґрунті короля Данила Романовича: Александрович В. Князь володимирський Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3). Біла Церква, 2013. С. 64–65.

²³ Томенчук Б. П. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. Матеріали археологічних досліджень 1981–1984 рр. Івано-Франківськ, 2005. 168 с., іл.

²⁴ Діба Ю. Ротонда 961–962 років в межах найдавнішого городища на Старокіївській горі *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 235: Праці Археологічної комісії. Львів, 1998. С. 524–558.

²⁵ Його ж. Архітектура ротонди... С. 74–75. Рис. 6–8.

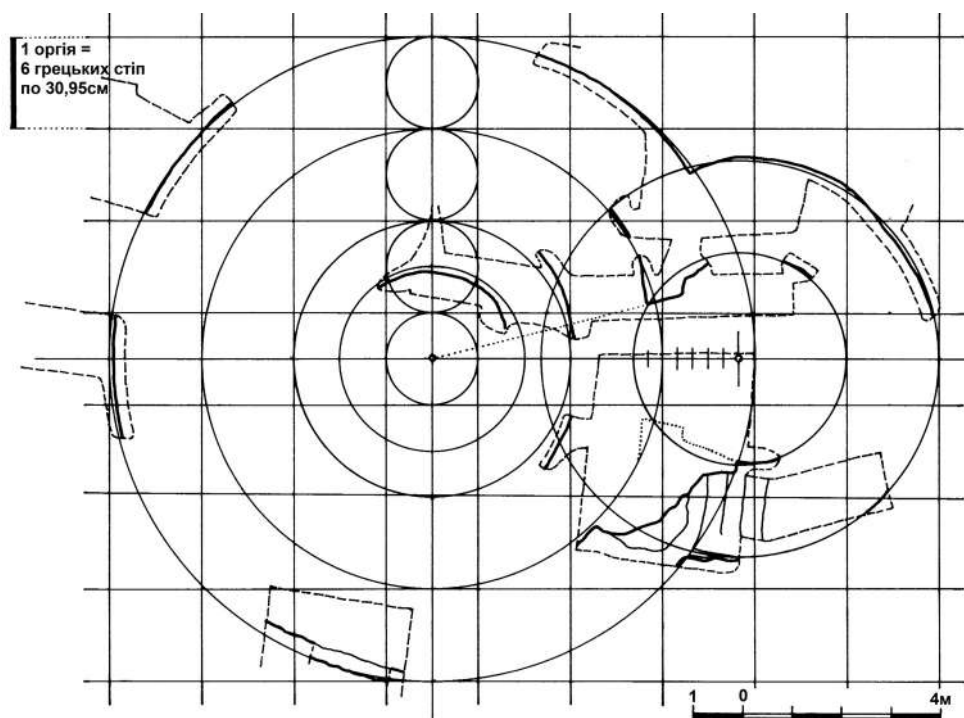


Рис. 2. Ротонда св. Миколая у Перемишлі. Мірничий аналіз плану (рисунок автора)

й пропонують міркування винятково “o dalekich analogiach”. Однак жоден із наведених при цьому “віддалених” прикладів не має прямого, чи бодай навіть опосередкованого стосунку до перемишльської пам’ятки. Не переконаний, що подібний архітектурний огляд, як ствердив один з їхніх авторів, “zapewne poszerzą stan wiedzy o tej wyrażnie wyodrębnionej grupie”²⁶. Польських автори обходять увагою і зображення храмів-ротонд у сценах ранніх українських ікон святого Миколая з історією датованих XV–XVI ст. перемишльського кола. Унікальне для іконографії святого ображення цього типу храмів з рисами цілком реальної архітектури та їх послідовне відтворення у пізніших репліках ікон дали підстави В. Александровичу цілком обґрунтовано пов’язати їх з перемишльською ротондою святого Миколая²⁷.

Проте практика відшукування не інакше як “dalekich analogii” має ще одну причину. Вона спирається на давню російсько-радянську наукову тенденцію демонстрування української культури в ізоляційних рамках візантійського релігійно-культурного поля. Будь-який її самобутній вияв, не характерний для північно-східного відламу імперії Рюриковичів, визнавався не інакше, як західним і його “з вдячністю” незмінно “підбирали” польські автори. Ці ви-яви подаються уже з позиції польського культуртрегерства, коли польська (чи

²⁶ Proksa M. Jeszcze o dalekich analogiach... S. 223.

²⁷ Александрович В. Найдавніша пере-

мишльська житійна ікона святого Миколая та її репліки XV–XVI століть Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Ч. 3. Львів, 2001. С. 164–166.

угорська) архітектурна спадщина видається за проміжну ланку між зовнішніми новаціями та їхньою появою на українських землях. Трактування українських храмів-ротонд виступає яскравим виявом цієї тенденції, схильної цілком ігнорувати активні політичні, матримоніальні, торговельні, релігійні та інші контакти власних володарів, а також Церкви з далекими контрагентами. Таке, за влучним виразом В. Александровича, “народове” бачення цілком загрузло у ХІХ ст. і є обтяжуючим тягарем для російської, польської, а опосередковано – й української історично-архітектурної науки. Очевидно, що роздуми стосовно появи певної архітектурної пам’ятки мають спиратися на конкретні історичні обставини, розглядатися у світлі знаних подій та в системі індивідуальних контактів знаних персонажів епохи. Позбавлені реального історичного контексту атрибуції, над якими, до того ж, явно тяжіють стереотипи з політичного минулого, повинні відійти до “скарбів історіографії”.

Задекларована тема має на меті показати можливе походження архітектурного-планувальної концепції перемишльської ротонди святого Миколая у світлі міждержавних контактів Галицько-Волинської держави другої та третьої чверті ХІІІ ст. Йтиметься про так званий австрійський епізод її історії (з іншого боку – західноукраїнський епізод австрійської), знаний також як участь галицько-волинських володарів у боротьбі за “австрійську спадщину”. Це питання трактувалося, зазвичай, винятково в історичному контексті. До нього зверталися Леонтій Войтович, Мирослав Волощук, Максим Кісельов, Віталій Ковальов, Ітка Комендова, Даріуш Домбровські, Норберт Міка, Микола Котляр, Петро Кралюк, Александр Майоров, Олексій Мартинюк, Ілля Паршин та інші дослідники. Спробую розглянути це питання через призму архітектурної проблематики.

Насамперед, тезово окреслю перебіг основних подій, відзначаючи пов’язані з ними важливі для теми географічні орієнтири. Вперше інтереси Романовичів перетнулися з інтересами Бабенбергів у 1235 р., коли король Данило Романович (1201–1264) виступив союзником Фрідріха II Австрійського (1210–1246) проти угорського короля Бели IV (1206–1270). Вірогідно, внаслідок цього об’єднання Бела змушений був відмовитися від підтримки князя Михайла Всеволодовича, суперника Данила у боротьбі за Галич та від заручин його сина Ростислава Михайловича зі своєю донькою. Допускали навіть можливість “коронації” Данила Романовича у **Відні** 1237 р., яку міг здійснити імператор Фрідріх II Гогенштауфен²⁸, хоча таке припущення реально нічим не підтверджене. Русько-австрійські інтереси перетнулися знову вже 1246 р., коли 15 червня у битві з угорцями на прикордонній річці **Лейті** (в околицях міст **Ебенфурт** та **Нойфельд-ан-дер-Лейта**) загинув Фрідріх II Австрійський, за деякими свідченнями – від руки “короля Русі”. Цим королем вважали Ростислава Михайловича або навіть Данила Романовича. Проте І. Паршин довів стосунок згаданого епізоду винятково до першого з них²⁹.

Загибель останнього представника Бабенбергів започаткувала довготривалий конфлікт між європейськими володарями за Австрійське і Штирійське герцогства. Спершу австрійський стіл зайняв чеський принц Владислав, який помер незабаром після весілля із Гертрудою Бабенберг 3 січня

²⁸ Майоров А. В. Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения в середине ХІІІ в. *Вопросы истории*. 2011. № 7. С. 42.

²⁹ Паршин І. “Rex Russiae” у битві на річці

Лейті *Colloquia Russica*. Ser. 2. Vol. 3: Данило Романович і його часи / За ред. Віталія Нагірного і Мирослава Волощука. Івано-Франківськ; Краків, 2017. С. 123–132.

1247 р. Другим чоловіком Гертруди став баденський маркграф Герман, але той помер 4 жовтня 1250 р. Новим герцогом Австрії та Штирії, після одруження з сестрою Фрідріха II Маргаритою 12 грудня 1252 р., оголосив себе чеський королевич Пшемисл-Оттокар II. У 1252 р. на з'їзді в **Пожоні** (Братиславі) проблеми австрійської спадщини обговорили Бела IV та Данило Романович. Того ж року Роман Данилович одружився з фактичною правителькою Австрії Гертрудою Бабенберг. На весіллі, у замку **Гімберг** поблизу Відня чи **Гайнбург** коло Пожоні, був присутній Данило Романович³⁰.

Невдовзі після укладення шлюбу Оттокар II взяв замок в облогу. Внаслідок компромісів у 1254 р. Пшемисл-Оттокар II та Бела IV розподілили спірні володіння Австрії та Штирії, а Роман Данилович залишив Австрію та отримав в уділ Слонім і Новогрудок на території нинішньої Білорусі³¹. Після розлучення Пшемисла II Оттокара з Маргаритою Бабенберг у 1260 р. військові дії ненадовго поновилися і завершилися 12 червня 1260 р. битвою біля **Кресенбрунн** (сучасний Гройсенбрунн, розташований за 15 км від Братислави), у якій на боці Бели IV брав участь Данило Романович із синами. Переможець Пшемисл II Оттокар уклав із Белою IV компромісний мир. Після смерті Бели IV 3 травня 1270 р. його наступник Іштван V оголосив війну Пшемислу II Оттокару, завершену перемир'ям 2 липня 1271 р. у таборі поблизу **Пожоні**. Військові дії поновилися 1278 р., а 26 серпня між військами Пшемисла II Оттокара та Священної Римської імперії відбулася вирішальна битва поблизу **Дюрнкрута** (Сухих Крутів) на Моравському полі. Підрозділи князя Лева Даниловича взяли участь у битві на стороні чеського короля. Битва, у якій загинув Пшемисл II Оттокар, поклала край війнам за спадщину Бабенбергів в Австрії, де утвердилася династія Габсбургів. На такий спосіб завершився й руський епізод австрійської історії XIII ст.

Більшість із виділених у тексті географічних орієнтирів (рис. 3) концентруються на невеликій території східної частини сучасної Нижньої Австрії. Відстань між Віднем на заході та Братиславою на сході сягає лише 55 км, а між Дюрнкрутом на півночі та Нойфельдом на півдні – 75 км. У межах цієї локальної території, на шляху з Відня до Братислави, розташований невеликий населений пункт Петронелл-Карнунтум (далі – Петронелл). Друга частина його двоскладової назви походить від назви адміністративного центру римської провінції Верхня Паннонія – Carnuntum'у, музеєфіковані руїни якого експонуються на території громади.

Назва 'Петронелл' пов'язана із дружиною німецького короля (від 1046 р. – імператора Священної Римської імперії) Генріха III Чорного – Агнес де Пуатьє,

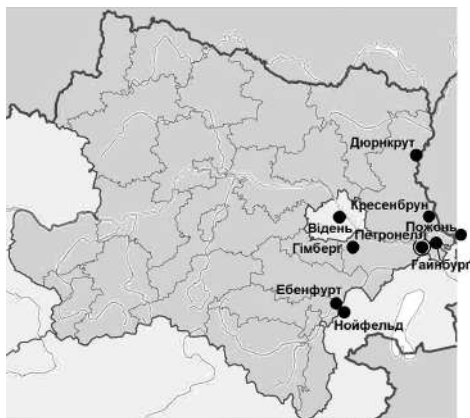


Рис. 3. Географічні орієнтири, пов'язані з боротьбою за "австрійську спадщину"

³⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 821.

³¹ Холмський літопис викладає ці події

достатньо лаконічно: Ипатьевская летопись. Стб. 836–837.

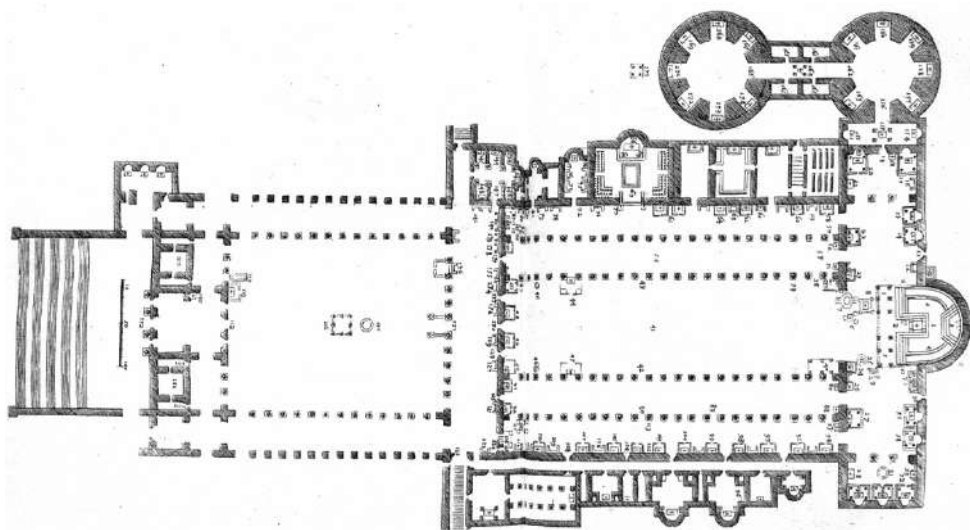


Рис. 4. Базилика св. Петра у Римі. План Тиберія Альфарано, бл. 1590 р.
(за М. Черраті)

похованою у каплиці-ротонді святої Петронілли при давній базиліці святого Петра у Римі. Ця ротонда первісно була одним із двох римських мавзолеїв, розташованих із північної сторони базиліки (рис. 4)³². Східну з них присвячено апостолові Андрію. У 757 р. папа Павло I наказав перенести до західної ротонди саркофаг з мощами святої Петронілли. Згодом ротонду святої Петронілли передано у власність франкським королем й вона стала відомою під назвою “*Capella regum Francorum*”*. На згадку про імператрицю Агнес графині Диполдінги-Рапотони близько 1125 р. побудували на землі старого Карнунтуму церкву, присвячену святій Петроніллі, від якої й походить його середньовічне найменування – Петронелл.

Крім парафіяльного храму, у Петронеллі є також романська каплиця, присвячена святому Іоанові Хрестителю, яка належить графам Абенсперг і Траун та слугує каплицею-усипальницею цього знатного роду. Відома в джерелах від 1429 р., каплиця є дводільною ротондою, лицева поверхня якої викладена зі старанно витесаних кам'яних блоків (рис. 5, а–б). З обережністю можна припустити, що архітектурний образ цього ротондового храму може мати віддалений зв'язок із каплицею святої Петронілли при римській базиліці святого Петра, успадковуючи та наслідуючи її округлі форми, подібно до того, як у назві населеного пункту відобразилося ім'я самої святої. Вірогідно, ротонда святого Іоана Хрестителя у Петронеллі має також певне відношення до появи у Перемишлі церкви-ротонди святого Миколая. Нижче, перед тим, як розкрити можливі зв'язки поміж цими об'єктами, коротко опишу австрійський храм і перекажу основні етапи його будівництва та реконструкції, спираючись на

³² Tiberii Alfarani de Basilicae Vaticanae antiquissima et nova structura / Pubblicato per la prima volta con introduzione e note dal Dott. D. Michele Cerrati (Studi e testi. T. 26). Roma, 1914. 223 p., 3 tab.

* Ротонди при базиліці святого Петра у Римі давали підстави для поширення такого типу храмів як у західній (від *Capella regum Francorum*) так східній (від каплиці апостола Андрія) архітектурних традиціях.



а



б

Рис. 5. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі:
а) вигляд з південного-заходу; б) вигляд з північного-сходу
(світлина за wikimedia.org)

публікацію Герда Піхлера, у якій підсумовано результати відомих на той час історичних, архітектурних, та археологічних досліджень³³.

До основної циліндричної частини (нави) із зовнішнім діаметром 14,45 м від сходу прилягає дещо нижча тричвертева апсида діаметром 6,40 м. Висота від основи до горішнього краю карнизу сягає 9,10 м на головній частині та 6,40 м на апсиді. У місці приєднання апсиди знаходяться невеликі прямокутні пілястри. Циліндр нави зовні розчленовують вісімнадцять округлих тричвертевих колонок, середня відстань між якими сягає 1,56 м. Цей крок збільшується лише у місці влаштування порталу. Такі ж чотири колонки (з кроком у 2,94 м) є також на поверхні стіни апсиди. Капітелі колонок підтримують арковий фриз по три арки між колонками. Над арковим фризом є затицьований зубчастий фриз та цегляний, тинькований виступ карнизу. Арки фризу основного об'єму мають складний профіль і спираються, між колонками, на завужені додолу кронштейни, з невеликим валиком при основі (рис. 6).

Арки фризу апсиди є більшими. Вони вимурувані з цегли та потиньковані. Ці арки спираються на сполії – перевернуті бази колонок і кронштейни вторинного використання. Профільований цоколь в основі споруди дещо виступає за межі поверхні стіни. Поза кладку цоколя виходять також прямокутні п'єдестали, розташовані під базами колонок.



Рис. 6. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі:
аркатурний фриз головного об'єму
(світлина за <http://www.altetauern.info/bilder/albums/petronell-johannes-kapelle-rundkapelle/>)

³³ Pichler G. Studien zur Baugeschichte der St. Johannes-Kirche in Petronell und ihres

Vorgängerbaues. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*. Neue folge 65. St. Pölten, 1999. S. 123–212.



Рис. 7. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі:
а) західний портал; б) тимпан з рельєфом Богоявлення
(світлина Ю. Рочняка)

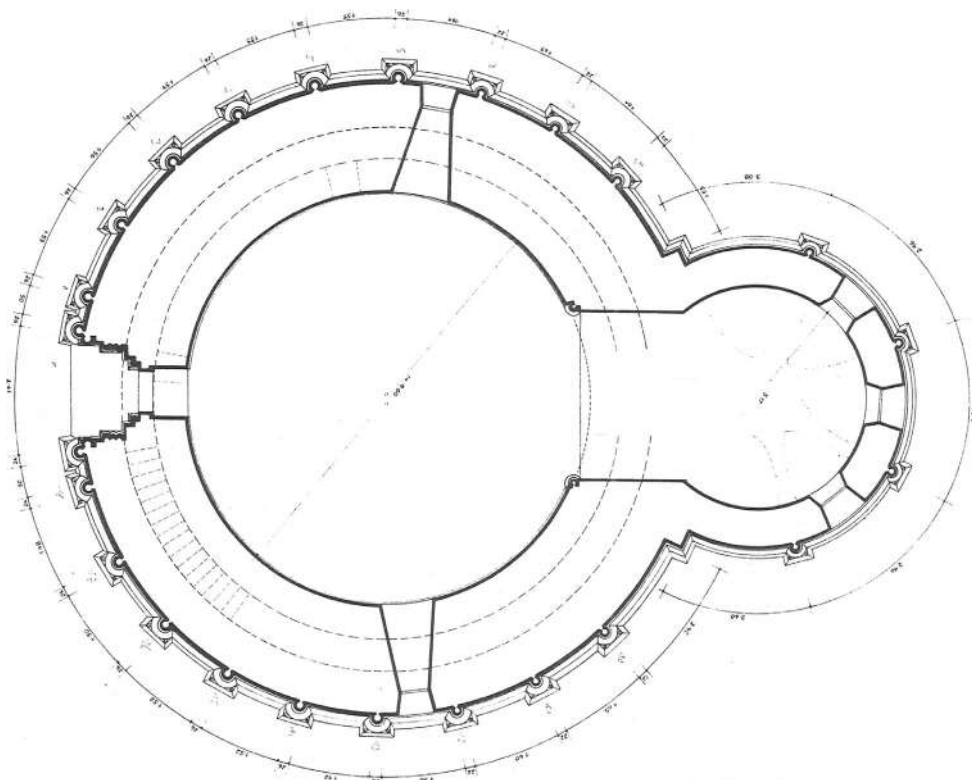


Рис. 8. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі. План
(за Г. Піхлером)

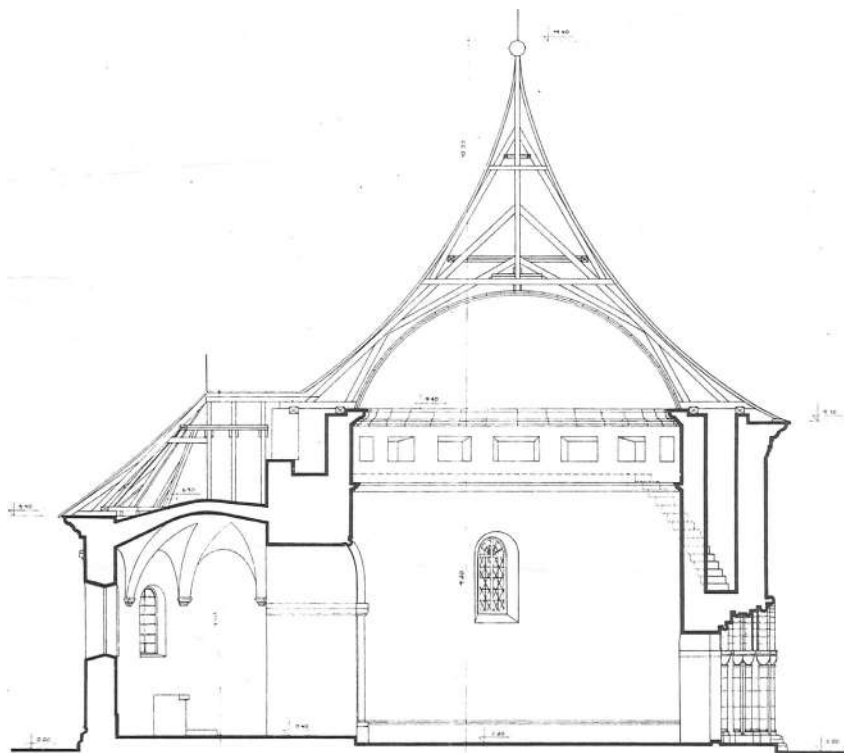


Рис. 9. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі. Поздовжній перетин (за Г. Піхлером)

Від заходу на головній осі храму у ширшому простінку між двома колонками влаштовано західний перспективний портал з арковим завершенням та тимпаном (рис. 7, а). Валики архівольту спираються на карниз, підтриманий капітелями, які увінчують напівколонки, що обрамлюють портал. Архівольт порталу оточує напівкруглий тимпан із рельєфом, що відтворює сюжет Богоявлення (рис. 7, б), який має зв'язок із посвятою храму святому Іоанові Хрестителю.

З північного та південного боків нави влаштовано двоє чималих аркових вікон. Для освітлення галереї слугують п'ять невеликих овальних отворів, розміщених трохи нижче аркового фризу, а над порталом прорізано ще один округле віконце, зміщене дещо ліворуч від композиційної осі. Апсиду освітлюють три вікна з арковими завершеннями.

Товщина стін нави та апсиди суттєво відрізняється. Якщо у наві вона сягає близько 2,45 м, то в апсиді – лише 0,9 м (рис. 8). При товщині фундаментів (заглиблених від сучасної поверхні приблизно на 1,25 м) відповідно – 2,90 м та 1,4 м. Внутрішній діаметр нави сягає 9,55 м, а апсиди – 5,17 м. Висота приміщення від підлоги до верху склепіння – 12,30 м, апсиди – 6,20 м. До інтер'єру нави відкривається шістнадцятигранна галерея з прямокутними вікнами та проходом у товщі стіни, яка охоплює приміщення нави нижче склепіння. Цю галерею від гори та від долу відділяють карнизи. На галерею ведуть кам'яні сходи, влаштовані в товщі стіни (рис. 9). Їхня ширина сягає 80 см, що значно більше знаних тодішніх аналогів.



Рис. 10. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі. Сліди конструкцій перекриття та західної емпори в інтер'єрі нави (світлина Ю. Рочняка)

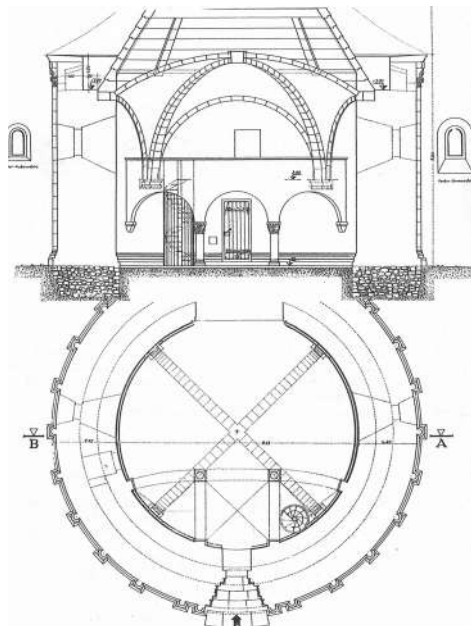


Рис. 11. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі. Поперечний перетин та план нави (за Г. Піхлером)

Дахові конструкції склепіння та галерея храму святого Іоана Хрестителя у Петронеллі не автентичні. Дослідники відзначають, принаймні, дві значних реконструкції. На гадку Г. Піхлера, між 1569 та 1573 рр., за Ебергардта Реубера, зруйновано кам'яне конічне накриття храму. У 1695–1699 рр., за Отто Еренрайха фон Трауна, заклепили апсиду, підмурували її зовнішню стіну та новий аркатурний фриз, зберігаючи водночас первісний романський характер. Тоді ж у наві облаштували галерею та фальшиве банеподібне склепіння. Крім того, збільшили вікна в наві та апсиді, де влаштували два додаткові віконні прорізи. Первісно в апсиді було лише одне вікно на осі храму.

Як свідчать затишковані сліди на внутрішній кам'яній поверхні стіни нави (рис. 10), її інтер'єр був перекритий склепінням із перехрещеними діагональними ребрами. Апсиду, вірогідно, завершувала баня. Від заходу знаходилася емпора, сперта на дві колони. Імовірно, на емпору заходили з північного боку дерев'яними гвинтовими сходами (рис. 11). Оригінальні кам'яні сходи з нави підіймаються до фактичного рівня горища. Найбільше сумнівів викликає конструкція первісного перекриття нави понад склепінням. Висувалося припущення про використання верхнього рівня в оборонних цілях. За Г. Піхлером, відкритий кам'яний конусоподібний дах (подібний до карнеру в Бургшлейніці) міг спиратися лише на внутрішній діаметр нави та, можливо, був оточений відкритими зубцями, влаштованими вздовж її зовнішнього контуру. Дренаж між ними мав виконуватися за допомогою кам'яного жолоба, фрагмент якого виявили з південно-східного боку горішнього периметру. Все ж, Г. Піхлер

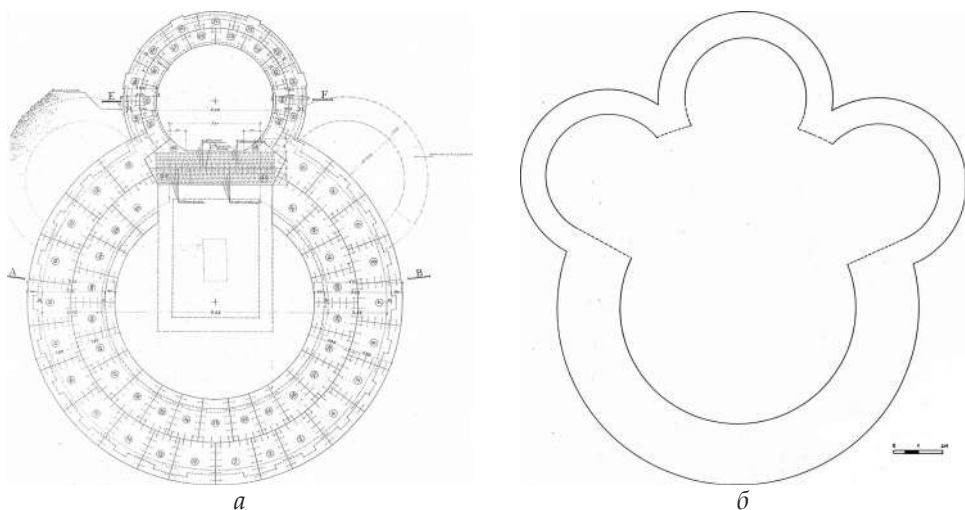


Рис. 12. Ротонда Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі:
 а) план укріплення фундаментів фіксацією бічних апсид;
 б) варіант відтворення триапсидного плану
 (за Г. Піхлером)

наголосив на тому, що проблема функції горішнього рівня нави та існування зубчастого оборонного кільця за сучасного стану знань про автентичний характер споруди повинні залишатися відкритими.

Сумнівів щодо первісного вигляду ротонди святого Іоана Хрестителя додає ще одна істотна обставина. Під час археологічних досліджень 1950 р. назовні храму виявлено залишки фундаментів ще двох апсид – південно-східної та північно-східної (рис. 12, а-б). Тодішній керівник реставраційних робіт Альфред Ловатчек дійшов висновку, що спершу планувалося побудувати округлу каплицю з трьома апсидами, однак цей план, ймовірно, змінено на стадії закладання фундаментів. Свідченням такої переміни сприйнято те, що фундамент південно-східної апсиди викладено повністю, а фундамент північно-східної запланованої апсиди вже не виконувався³⁴. Проте Г. Піхлер звернув також увагу, що восени 1941 р. були проведені розкопки для оцінки стану фундаментів. З північної та південної його сторін тоді віднайдено фрагменти фундаментів, потрактовані як “римські стіни”, не дуже корисні для самої будівлі. На думку дослідника, насправді це були не “римські стіни”, а фундаменти попередньої будівлі церкви святого Іоана. Усе ж, є переконливі підстави твердити не про попередній храм, а зміну архітектурної концепції у процесі будівництва існуючої споруди. У цьому переконує різниця між товщинами стін двох її діляниць, унікальна для цієї пам’ятки. Суттєве потоншення стіни апсиди було необхідним у тому разі, коли до простору нави треба було відкрити не одну, а саме три апсиди, аби їх компактно приєднати до нави.

Ця обставина привертає увагу, оскільки практику зміни планувальної концепції храму під час його будівництва зафіксовано, зокрема, в процесі вивчення кількох храмів княжого Галича. Зміну шестистопного базилікального

³⁴ Pichler G. Studien... S. 205.

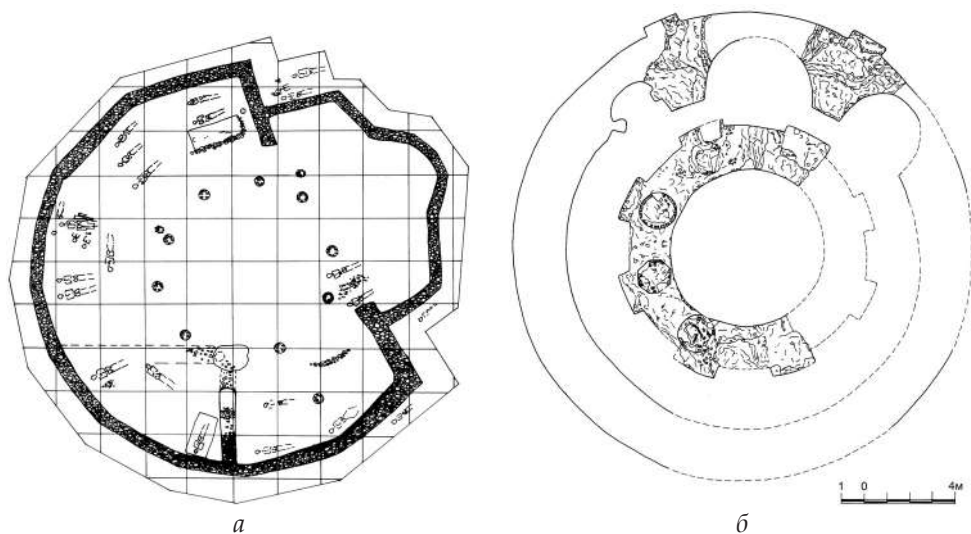


Рис. 13. Українські ротонди з трьома апсидами:
 а) невідомої присвяти в с. Олешки на Івано-Франківщині (за Б. Тимощуком);
 б) Архистратига Михаїла у Володимирі (за М. Каргером)

планувального типу на чотиристопний хрестобанний зауважено при дослідженні Успенського собору в Крилосі³⁵. Не менш складною була будівельна історія храму, виявленого в урочищі Царинка, первинний хрестобанний триапсидний тип якого замінено на хрестовий у плані³⁶. На стадії накладання фундаментів церкви святого Пантелеймона “будівничі або замовник мали інший план споруди, а планувальне рішення змінилося в час між будівництвом фундаментів і будівництвом наземних стін”³⁷. Наведений австрійський аналог вказує на значніше поширення такої практики і в сусідніх країнах європейської традиції.

Первинна триапсидна планувальна композиція ротонди святого Іоана Хрестителя у Петронеллі змушує повернутися до знаних галицького та волинського прикладів храмів-ротонд із підбанною колонадою. Саме такий елемент структури уподібнює їх до ротонди святого Миколая у Перемишлі й власне цю подібність, як зазначалося, послідовно ігнорують польські автори. Характерною архітектурною ознакою обох зазначених храмів-ротонд є їхня триапсидність. Виявлена в селі Олешки на Івано-Франківщині дерев’яна ротонда (рис. 13, а) датована при її відкритті серединою XII ст., проіснувати вона могла до середини XIII ст.³⁸ Віднайдену у Володимирі ротонду архистратига Михаїла (рис. 13, б) датували серединою – другою половиною XIII ст.³⁹ Археологічне

³⁵ Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992–2000 років) ЗНТШ. Львів, 2002. Т. 244: Праці Археологічної комісії. С. 578–607.

³⁶ Його ж. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича ЗНТШ. Т. 235. С. 559–593.

³⁷ Храм ховає таємниці. Що нового знайшли археологи у церкві Пантелеймона у Га-

личі [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://karpaty.today/ivano-frankivska-oblast/galickiy-rayon/galich/hram-hovaie-taiemnici-shcho-novogo-znayshli-arheologi-u-cerkvi-panteleymona-u-galichi-foto>.

³⁸ Томенчук Б. П. Олешківська ротонда. С. 41.

³⁹ Каргер М. К. Вновь открытые памятники... С. 22–33.

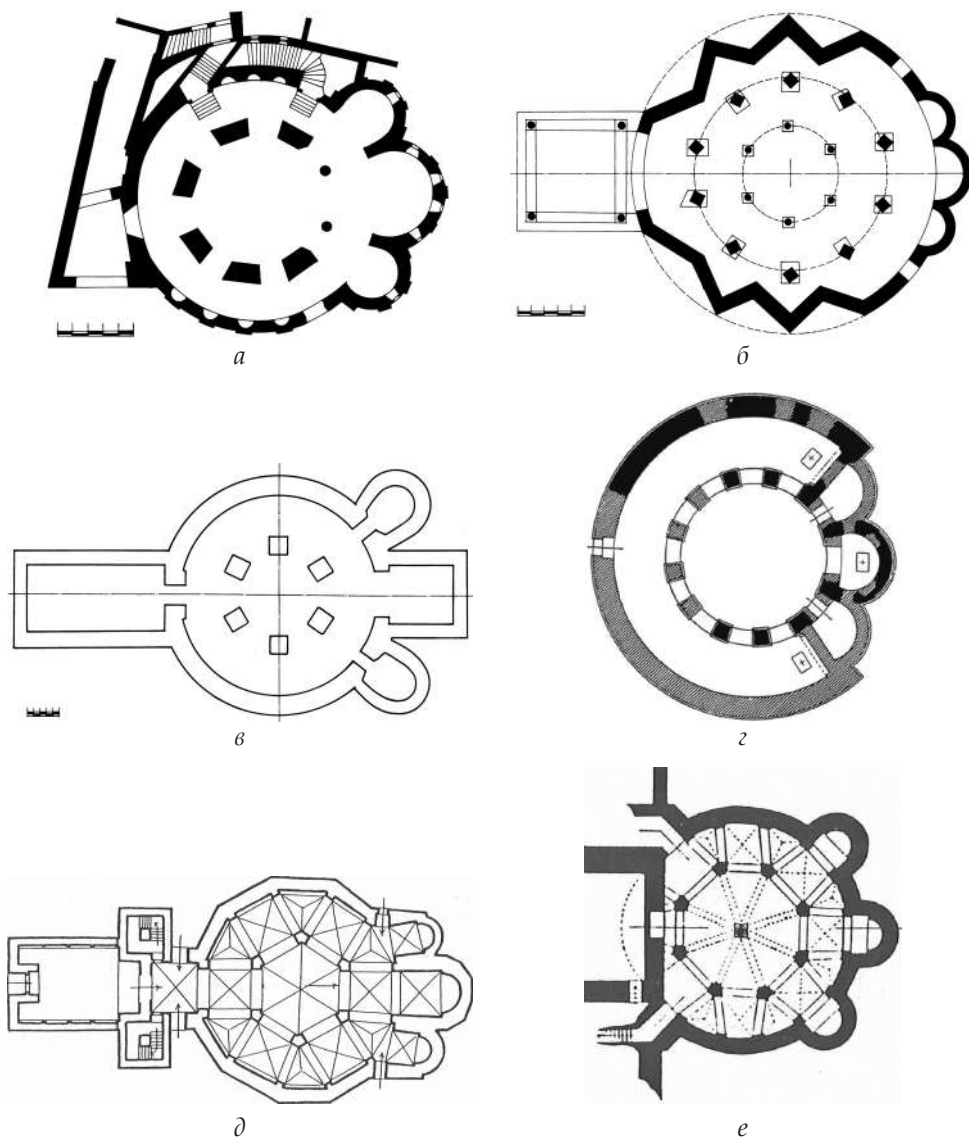


Рис. 14. Триапсидні ротонди з внутрішнім підкупольним кільцем опор:
 а) Задар, бл. 805 р.; б) Беневенто, бл. 765 р.; в) Тревір, кін. VI – поч. VIII ст.
 (за Є. Гавротом); г) Шлезвіг, VIII–IX ст. (за Й. Стржиговським),
 д) Бад-Вімфен, X–XI ст., е) Льовен, бл. 1000 р. (за Г. Піхлером)

датування пам'яток дає підстави пов'язати появу волинського храму під впливом галицького, хоча таку можливість заперечив дослідник олешківської споруди⁴⁰. Щодо чого немає сумнівів, – паралельного існування володимирського та

⁴⁰ Томенчук Б. П. Олешківська ротонда.. С. 41.

перемишльського храмів. Поєднає їх також наявність внутрішнього підбанного кільця, натомість відрізняє цегляна (в Михайлівській ротонді) та білокам'яна (в ротонді святого Миколая) техніки мурування. Різняться вони і кількістю апсид, але саме цей факт єднає їх із ротондою святого Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі, задуманою як триапсидна (аналог до володимирського храму), а реалізованою дводільною одноапсидною (аналог до перемишльського храму).

Тут доречно згадати про можливу наявність в австрійському храмі, наймні на триапсидному етапі його будівництва, внутрішнього кільця підбаних опор. Така ймовірність більш ніж очевидна, оскільки всі без винятку відомі аналоги ротонд із трьома апсидами мають таке підбанне кільце. Зазначена вірогідна обставина єднає ротонду в Петронеллі як із перемишльською, так і володимирською ротондами.

Серед знаних триапсидних ротонд є такі храми, як святого Доната в Задарі (рис. 14, а), святої Софії в Беневенто (рис. 14, б), Тревірі (рис. 14, в), святого Михаїла у Шлезвігу (рис. 14, г), святого Петра у Бад-Вімпфені (рис. 14, д) та святого Петра у Льовені (рис. 14, е). Ротонди в Беневенто, Тревірі та Бад-Вімпфені виділяються кільцем із шести опор. Саме шість опор природно розташовуються на внутрішньому фундаментному кільці перемишльської ротонди (рис. 15). Зважаючи на близькі внутрішні розміри нав обох ротонд (бл. 9,3 м. у Перемишлі та 9,55 м у Петронеллі) й значну товщину їх стін (бл. 1,86 м у Перемишлі та бл. 2,45 м у Петронеллі), можна допустити, що у первинному задумі австрійського храму було подібне підбанне кільце, призначене підтримувати емпору, археологічно поки не засвідчене.

Чи така емпора лише планувалася, чи могла бути втіленою? Широкі сходи в товщі стіни, які ведуть на пізнішу галерею, переконують, що другий рівень не тільки планувався, а й навіть функціонував. Рівень цього гіпотетичного елемента інтер'єру міг приблизно співпадати з рівнем підлоги існуючої галереї кінця XVII ст. Як же за такого трактування бути зі слідами склепіння на внутрішній поверхні стін нави (рис. 10; рис. 16, а)? Їх могли врізати й дещо пізніше, подібно до того, як нове склепіння облаштовували в апсиді наприкінці XVII ст. (рис. 16, б). Таку можливість підтверджує рисунок горизонтальних швів мурування із білокам'яних блоків в інтер'єрі нави, ідентичних на всіх поверхнях між слідами пазух склепіння. Якщо б склепіння облаштовувалося водночас із муруванням лицевої поверхні стін нави, можна було б очікувати зміщення горизонтальних швів на різних ділянках між чотирма пазухами.

Отже, у первісному (триапсидному) задумі, чи вже навіть в пізнішій одноапсидній версії ротонди святого Іоана Хрестителя у Петронеллі могло існувати внутрішнє підбанне кільце з шести опор. Залишки фундаментів двох колон виявлені в інтер'єрі нави при реставрації в 1950–1952 рр. А. Ловатчек поєднав їх із західною емпорою. Не виключаю, що для встановлення колон емпори могли бути використані фундаменти західної пари з шести підбаних колон. Чи були такі колони, чи лише планувалися у триапсидному варіанті – можуть дати відповідь лише майбутні ретельні спеціальні археологічні дослідження. Хоча, первісна дворівневість ротонди святого Іоана Хрестителя в Петронеллі сумнівів у дослідників не викликає. Цей другий рівень міг вивисуватися понад існуючим карнизом подібно до фасаду ротонди святих Марії Магдалини та Руперта у Шейблінгкірхені (його горішня частина з бійницями перебудована) (рис. 17, а-б). До реконструкції також могли існувати невеликі стрільниці для арбалетного обстрілу, а храм – виконувати оборонну функцію.

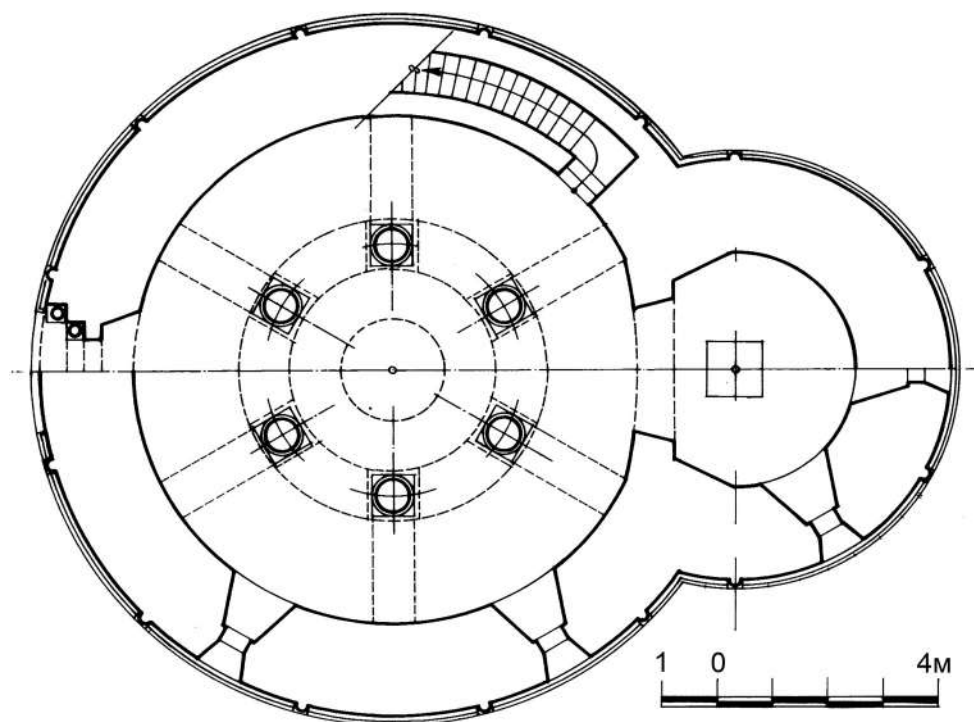


Рис. 15. Ротонда св. Миколая у Перемишлі.
Реконструйований план (рисунок автора)

Існуючі варіанти датування ротонди святого Іоана Хрестителя у Петронеллі розбігаються доволі істотно – від язичницького періоду до зламу XII–XIII ст. На думку Г. Піхлера, перший етап будівництва Йоганнескірхе може бути приблизно датований 1200 р. Дослідник відзначив також, що будівля ротонди не тільки географічно, а й стилістично тісно пов'язана з такими сакральними пам'ятками, як карнер у Дойч-Альтенбурзі (XII – початок XIII ст.), карнер у Гайнбурзі (бл. 1220 р.) та філіальна церква святого Миколая у Вільдунгсмауері (початок XIII ст.). Г. Піхлер вважав ротонду в Петронеллі найстарішою будівлею цієї групи⁴¹. Не можу погодитися з таким поглядом. Адже декоративне оздоблення цього храму не має певних архайзуючих ознак, тому споруду природно датувати початком XIII ст., що здатне зблизити її з періодом активніших українсько-австрійських контактів.

Попри складнощі в інтерпретації первісного вигляду ротонди святого Іоана Хрестителя в Петронеллі та потребу уточнення дат будівництва і зміни будівельної концепції, її зв'язок із ротондою святого Миколая у Перемишлі та ротондою архистратига Михаїла у Володимирі досить наочний. Історичним тлом для залучення австрійського прототипу необхідно вважати перипетії галицько-волинської участі в боротьбі за “австрійську спадщину”. Це могло відбутися між 1235 р., коли король Данило виступив союзником Фрідріха II Австрійського

⁴¹ Pichler G. Studien... С. 201.

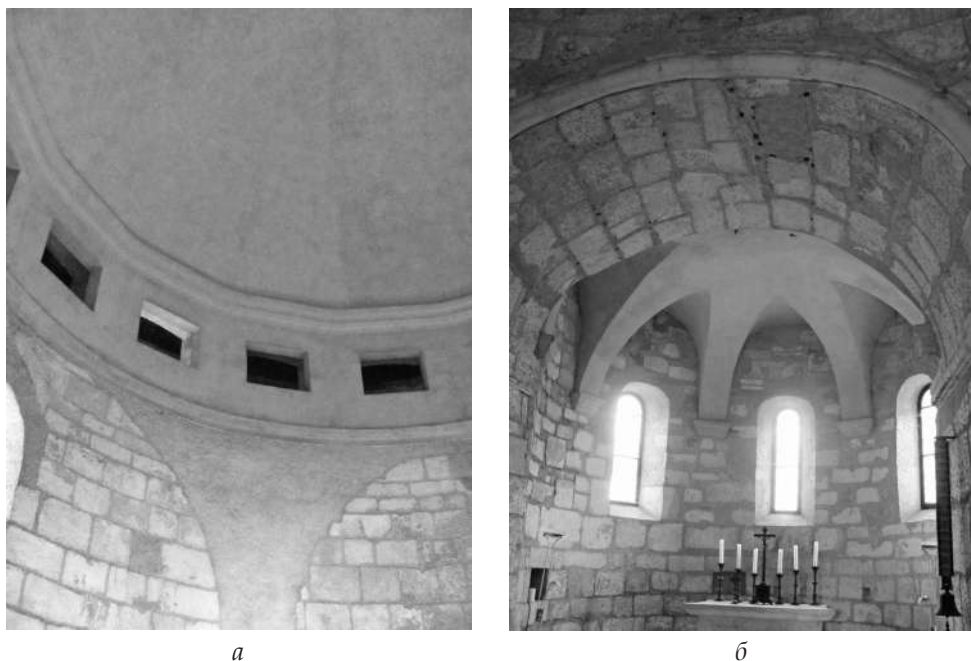


Рис. 16. Склепіння ротонди Іоана Хрестителя в Петронелл-Карнунтумі:
а) сліди пазухи склепіння у наві; б) склепіння апсиди 1695–1699 рр.
(світлина Ю. Рочняка)

проти Бели IV, та 1254 р., коли Роман Данилович після короткого перебування залишив Австрію. Наважуся навіть геть гіпотетично припустити, що зауважені зміни у плані фундаментів ротонди в Петронеллі можуть бути спричинені відрядженням майстрів на будову перемишльського храму. І вже після повернення з Русі її триапсидна планувальна композиція була трансформована на одноапсиду, втілену у перемишльській ротонді святого Миколая не без впливу замкової палацової ротонди. Отже, висловлена в публікації аргументація дає підстави для розгляду архітектури ротонди святого Миколая у Перемишлі у світлі русько-австрійських контактів другої чверті – середини XIII ст., а сам цей храм трактувати соборною міською церквою української (руської) громади.

Напрошується також питання про відображення згаданих контактів в інших сферах життєдіяльності княжого міста. Перспективним видається пошук можливих австрійських інспірацій у поширенні в регіоні самоврядування на основі магдебурзького права та заселенні міст німецькими купцями⁴² й ремісниками. На сьогодні австрійсько-руські контакти прослідковуються також у життєписах певних осіб австрійського походження із лицарського стану.

На завершення варто пригадати дещо пізніший литовсько-руський епізод біографії австрійського лицаря Ганса фон Трауна, одного з представників роду, який походить з історичної області Траунгау у Верхній Австрії. Від

⁴² У цьому контексті не зайве пригадати задокументований контакт короля Данила Романовича з віденським купцем Генріхом Колодою: Майоров О. Невідомий епізод 1237

року у взаєминах князя Данила Романовича з імператором Фрідріхом II Княжа доба: історія і культура. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 180–182.



а



б

Рис. 17. Парафіяльна церква св. Марії Магдалини та св. Руперта у Шейблінгкірхені (Австрія): а) загальний вигляд від південного-заходу; б) вигляд другого рівня (за <https://www.gedaechtnisdeslandes.at/kunst/action/show/controller/Kunst/werk/scheiblingkirchen-pfarrkirche-hll-maria-magdalena-und-rupert.html>)

середини XVII ст. і до нині цей рід володіє ротондою святого Іоана Хрестителя у Петронеллі. Пов'язані з лицарем події, на які звернув увагу О. Мартинюк, викладено у творі австрійського поета і герольда Петера Зухенвірта (близько 1320 – після 1395). Зокрема, поет описав участь Ганса фон Трауна в поході на Руссю (Reuzzen) та битву поблизу Ізборська (Eysenburch). На підставі поетичних свідчень П. Зухенвірта О. Мартинюк допустив можливість, що Г. фон Траун був серед “німців”, у бою з якими 15 квітня 1349 р. загинув литовський князь Юрій Вітовтович. Серед австрійських учасників лицарських експедицій на схід згадуються також Фрідріх фон Кройцпех, Моріц фон Хаунфельд, Буркгард (“Пупплі”) Еллербах Молодший тощо⁴³. Шлях на Русь, Литву та до Прибалтики відкрили австрійцям також і розглянуті в цій публікації події політичної історії Австрії середини XIII ст. з їх істотним галицько-волинським акцентом.

Національний університет “Львівська політехніка”

⁴³ Мартинюк А. В. Под стягом святого Георгия. Австрийские крестоносцы в походах на Литву и Русь *Studia Historica Europae Orientalis*=Исследования по истории Восточной Европы. 2014. № 7. С. 119–134; Его же. Кто убил Юрия Витовтовича? Опыт историко-криминалистического расследования *Древняя Русь.*

Вопросы медиевистики. 2016. № 2(64). С. 55–61; Его же. Между Псковом, Витебском и Нейгаузенном: забытая война на ливонском пограничье в середине XIV века. Часть 2 *Ученые записки УО “ВГУ им. П. М. Машерова”.* Т. 22. Минск, 2016. С. 35–38.